e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

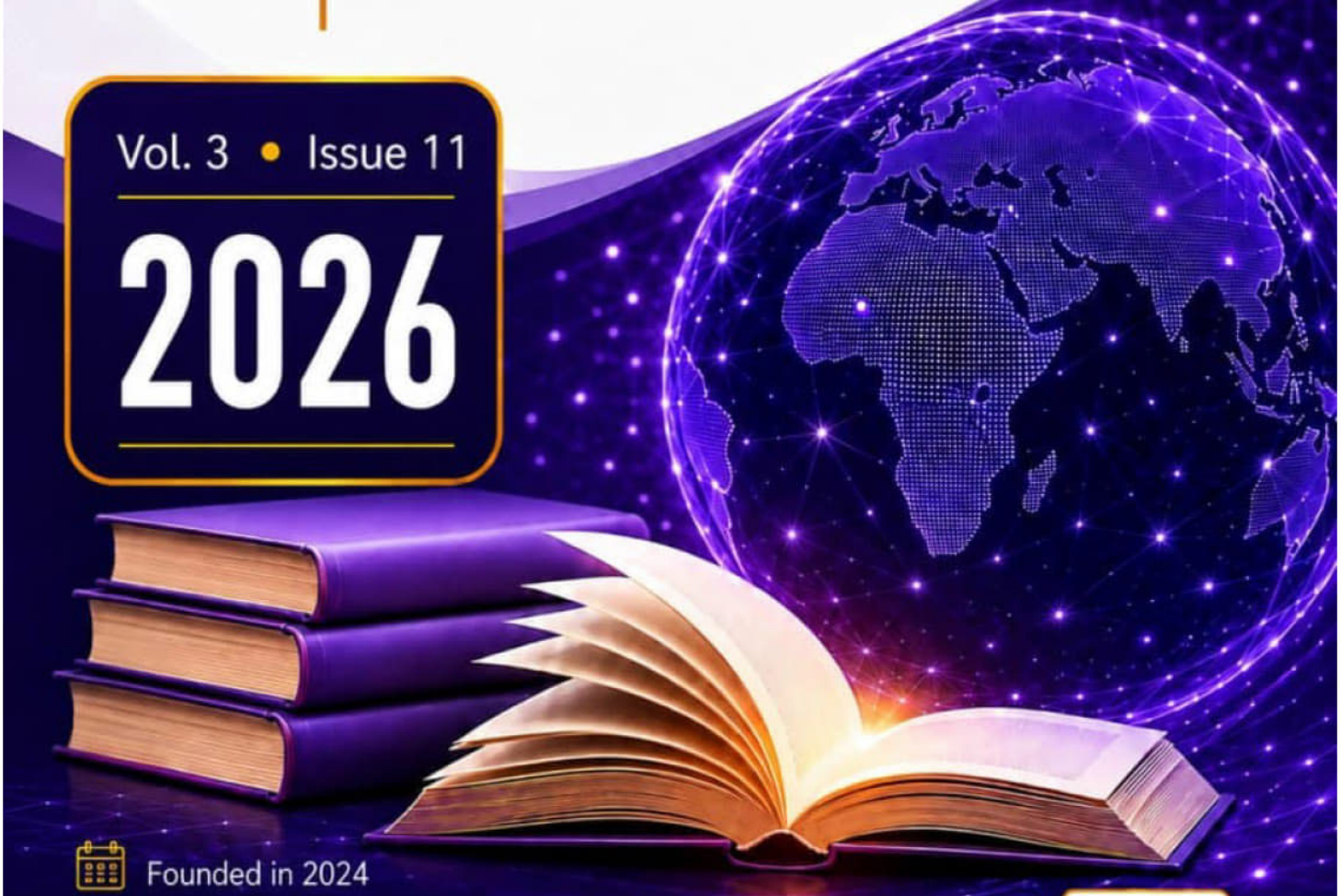
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 11

2026

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper *https://doi.org/10.67227/66axyj15*

FIRDAVSIY "SHOHNOMA"SINING YARATILISH TARIXI, EPIK XUSUSIYATLARI VA JAHON HAMDA O'ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGIDA O'RGANILISHI

Inomjonova Dilnavoz Bahodirjon qizi
Namangan davlat universiteti, tayanch doktorant (PhD).
e-mail: anavarovadilnavoz5@gmail.com **ORCID**: https://orcid.org/0009-0003-9263-3867

Annotatsiya.
Maqolada Firdavsiyning "Shohnoma" asari yaratilish tarixiga oid qarashlar tarixiy manbalarning ishonchlilik darajasiga ko'ra qiyosiy tahlil qilinadi. Asarning epos sifatidagi asosiy xususiyatlari adabiyotshunoslik nazariyasi asosida yoritiladi hamda uning jahon va o'zbek adabiyotshunosligida o'rganilish bosqichlari umumlashtiriladi. Tadqiqot xulosalari o'zbek firdavsiyshunosligining istiqboldagi ilmiy izlanish yo'nalishlarini belgilashga xizmat qiladi.
Kalit so'zlar: Firdavsiy, "Shohnoma", epos, yaratilish tarixi, Daqiqiy, Sulton Mahmud, firdavsiyshunoslik, Boysung'ur nusxasi.

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ «ШАХНАМЕ» ФИРДОУСИ, ЕГО ЭПИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ИЗУЧЕНИЕ В МИРОВОМ И УЗБЕКСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Иномжонова Дилнавоз Баходиржон кизи
Наманганский государственный университет, докторант (PhD).

Аннотация.
В статье проводится сравнительный анализ взглядов на историю создания произведения Фирдоуси «Шахнаме» с учётом степени достоверности исторических источников. На основе теории литературоведения раскрываются основные особенности произведения как эпоса, а также обобщаются этапы его изучения в мировом и узбекском литературоведении. Выводы исследования способствуют определению перспективных направлений дальнейших научных исследований в области узбекского фирдоусиеведения.
Ключевые слова: Фирдоуси, «Шахнаме», эпос, история создания, Дакики, султан Махмуд, фирдоусиеведение, Байсунгурская рукопись.

THE HISTORY OF THE CREATION OF FERDOWSI'S SHAHNAMEH, ITS EPIC CHARACTERISTICS, AND ITS STUDY IN WORLD AND UZBEK LITERARY SCHOLARSHIP

Inomjonova Dilnavoz Bahodirjon qizi
Namangan State University, PhD Student.

Abstract.
This article presents a comparative analysis of scholarly views on the history of the creation of Ferdowsi's *Shahnameh*, taking into account the reliability of historical sources. The main characteristics of the work as an epic are examined from the perspective of literary theory, and the stages of its study in world and Uzbek literary scholarship are summarized. The findings contribute to identifying promising directions for further research on Ferdowsi and his literary legacy within Uzbek literary studies.
Keywords: Ferdowsi, Shahnameh, epic, history of creation, Daqiqi, Sultan Mahmud, Ferdowsi studies, Baysunghur manuscript.

Kirish. «Shohnoma» Sharq adabiyotining eng yirik she'riy yodgorliklaridan biridir. Asar Eron va Markaziy Osiyoda asrlar davomida o'qilgan, ko'chirilgan va tarjima qilingan. Uning qahramonlari ertaklar, xalq dostonlari va qo'shiqlarda hamon yashab kelmoqda. Bosma nashrlari esa XIX asrdan boshlab chop etila boshlagan. Shuncha e'tiborga qaramay, asar bilan bog'liq tadqiqotlarda hal etilmagan masalalar hanuz ko'p.

Birinchi masala asarning yaratilish tarixiga taalluqlidir. Firdavsiyning hayoti haqidagi ma'lumotlarning katta qismi tazkira va rivoyatlarda saqlangan. Ularda sulton Mahmud bilan munosabatlar, mukofot va hajviya haqida turlicha, ba'zan bir-biriga zid ma'lumotlar uchraydi. Ikkinchi masala «Shohnoma»ni epos deb atashning ilmiy asoslari bilan bog'liq. Asar eposlar qatorida tilga olinadi, ammo bu fikr ko'pincha adabiyotshunoslik nazariyasidagi aniq belgilar asosida isbotlanmaydi. Uchinchi masala asarning o'rganilish tarixiga taalluqli. «Shohnoma» haqida rus, chex, eron, tojik va o'zbek olimlari tadqiqotlar olib borgan bo'lsalar-da, ularning qarashlari birgalikda, o'zaro qiyoslangan holda kam o'rganilgan.

Maqolaning maqsadi ushbu uch masalani o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqishdan iborat. Buning uchun asarning yaratilish tarixi haqidagi talqinlar manbalarning ishonchlilik darajasiga ko'ra tasniflanadi, «Shohnoma»ning epos sifatidagi belgilari nazariy qarashlar asosida aniqlanadi hamda asarning jahon va o'zbek adabiyotshunosligida o'rganilishi bosqichma-bosqich yoritiladi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, rivoyatlar va shoirning o'z guvohliklari bir-biridan ajratilgan holda baholanadi, epos belgilari esa aynan mazkur asar misolida tizimli ravishda ko'rsatib beriladi. Maqola yaratilish tarixi, epik xususiyatlar va o'rganilish tarixi ketma-ketligida tuzilgan bo'lib, natijalar qisqa xulosalar bilan umumlashtiriladi.

ISSN 3060-5059 (Online)

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tadqiqotlarni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga Firdavsiyning hayoti va asarning yaratilish tarixini o‘rgangan ilmiy ishlar kiradi. O‘zbek o‘quvchilari uchun bu borada Sh. Shomuhamedovning «Fors-tojik adabiyoti klassiklari» kitobi eng ko‘p murojaat qilinadigan manbalardan biridir. Muallif qadimiy tazkiralardagi ma’lumotlar, shoirning o‘z satrlari va tarixiy hujjatlarni o‘zaro qiyoslab tahlil qiladi [1]. Xorijiy olimlardan E. E. Bertels [2], chex olimi Y. Ripka va eronlik tadqiqotchi M. Tabotaboyi [3] Firdavsiy bilan sulton Mahmud o‘rtasidagi munosabatlarga alohida to‘xtalganlar.

Ikkinchi guruhni o‘zbek adabiyotshunosligidagi tadqiqotlar tashkil etadi. H. Homidiy «Shohnomaning bir o‘zbekcha tarjimasi xususida» mavzusida nomzodlik, «Shohnoma va o‘zbek adabiyoti» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Uning «Firdavsiy va o‘zbek adabiyoti» kitobida asarning xalq kitoblari, ertak va dostonlardagi izlari hamda o‘zbekcha tarjimalari tahlil qilingan [4]. Temuriylar davrida asarga bo‘lgan munosabat haqida G‘. Karimiy [5], Boysung‘ur nusxasi haqida esa H. Homidiy [6] yozgan. Cho‘lpon 1925-yilda Marg‘ilonda topilgan turkcha nazmiy tarjima haqida xabar bergan [7], Muhammad Ali esa asardagi Turon mavzusiga e’tibor qaratgan [8].

Uchinchi guruhni nazariy tadqiqotlar tashkil etadi. Epos haqidagi qarashlarni tahlil qilishda H. Umurovning «Adabiyotshunoslik nazariyasi» kitobiga [9], shuningdek, epos atamasining keng va tor ma’nolari haqidagi izohlarga [10] tayanildi.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va tipologik usullardan foydalanildi. Asarning yaratilish tarixiga oid ma’lumotlar ikki guruhga ajratildi. Birinchi guruhga tazkira va rivoyatlardagi ma’lumotlar, ikkinchi guruhga esa shoirning o‘z asaridagi guvohliklari hamda davrning tarixiy voqealari kiritildi. Ikki guruhdagi ma’lumotlar bir-biriga zid kelgan hollarda ikkinchi guruhga ko‘proq tayanildi. Tadqiqot materiali sifatida «Shohnoma»ning 2018-yilgi o‘zbekcha nashri [11] va yuqorida nomlari keltirilgan ilmiy ishlar tanlandi. Shu sababli tadqiqot asosan o‘zbek va rus tillaridagi manbalarga tayanadi. Fors tilidagi asl matn bilan qiyosiy ishlash esa keyingi bosqichning vazifasi bo‘lib qoladi.

MUHOKAMA

«Shohnoma» muayyan tarixiy va ijtimoiy sharoitda vujudga kelgan. F. Sulaymonovaning yozishicha, X–XI asrlarga kelib Markaziy Osiyo, Xuroson va Eron arablar bosqini keltirib chiqargan og‘ir ahvoldan ancha tiklangan hamda qisman bo‘lsa-da, mustaqillikka erishgan edi. Milliy ong yuksalib, qahramonlik o‘tmishiga qiziqish kuchaygan [12, 135-b.]. Sh. Shomuhamedov ham fors-tojik yozma adabiyoti arab xalifaligi hukmronligiga qarshi xalq noroziligi jarayonida shakllanganini, uning ildizlari xalq og‘zaki ijodidan oziqlanganini ta’kidlaydi [1]. Ana shunday muhitda dariy tili adabiy tilga aylangan va Rudakiydan Firdavsiygacha bo‘lgan shoirlar yetishib chiqqan.

Firdavsiydan oldin ham qadimgi shohlar tarixini yozishga urinishlar bo‘lgan. Somoniylar arablarga qarshi kurashda qadimgi Eron tarixidan mafkuraviy vosita sifatida foydalangan va shu maqsadda shohlar haqida kitob yaratishga harakat qilgan. X asrda Abu Muayyad Balxiy nasriy «Shohnoma» yozgani, 957-yilda esa Tusning to‘rt nafar olimiga qadimgi Eron shohlari haqidagi materiallarni to‘plash va ular asosida kitob tuzish topshirilgani ma’lum. Bunday asarlarning aksariyati bizgacha yetib kelmagan [1, 41-b.]. Daqiqiy nazmiy «Shohnoma»ni yozishni boshlab, taxminan ming bayt yaratganidan so‘ng fojiali ravishda halok bo‘lgan. Firdavsiy bu voqeani o‘z asarida eslab, uning ishini davom ettirgan [1, 45-b.]. Daqiqiyning bizgacha yetib kelgan ming bayti ham Firdavsiy asari tarkibida saqlangan. Bunda muhim bir jihat mavjud: shoir bu ishga sulton Mahmudning taklifi bilan emas, balki o‘z xohishi bilan kirishgan. Daqiqiyning vafotidan keyin u ancha vaqt ikkilanib yurgan, niyatidan xabardor bo‘lgan yaqin do‘sti esa pahlaviy tilidagi kitobni topib berishni va’da qilib, uni ruhlantirgan [1, 45-b.].

Shomuhamedov yana bir muhim ma’lumotni keltiradi: Daqiqiy o‘z «Shohnoma»sini Mahmud G‘aznaviy taxtga o‘tirishidan 20–25 yil oldin yoza boshlagan [1, 45-b.]. Agar ushbu ma’lumot to‘g‘ri bo‘lsa, «Shohnoma»ni yaratish g‘oyasi sulton saroyida emas, balki Somoniylar muhitida paydo bo‘lgan bo‘ladi. Bu esa asarni yozish Firdavsiyga sulton tomonidan buyurilganligi haqidagi rivoyatlarni yana bir bor shubha ostiga qo‘yadi. Shoirning o‘zi ham asar boshida Daqiqiy va uning ishini eslaydi, ya’ni o‘zini ushbu an’ananing davomchisi deb biladi.

Asarning yaratilish tarixi haqidagi eng mashhur hikoya Nizomiy Aruziyning «Chor maqola» asaridan boshlab tazkiralarda keng tarqalgan [1, 43-b.]. Unga ko‘ra, Mahmud G‘aznaviy «Ajam tarixi»ni nazmga solishni saroy shoirlari boshlig‘i Unsuriyga topshirgan, Unsuriy esa bu ishni uddalay olmagan. Soliq zulmidan shikoyat qilish uchun G‘aznaga kelgan Firdavsiy tasodifan shoirlar bog‘iga kirib qolgan. Unsuriy, Farruxiy va Asjadiy uni sinab ko‘rish maqsadida she’r aytishgan: ularning har biri «ravshan», «gulshan» va «javshan» so‘zlari bilan bittadan misra yaratgan. Qofiya uchun boshqa so‘z qolmagandek tuyulgan paytda Firdavsiy to‘rtinchi misrani Giv bilan Pashan jangidan misol keltirib yakunlagan [1, 44-b.]. Hikoya ta’sirli bo‘lsa-da, tarixiy jihatdan ishonchli emas. Birinchidan, «Chor maqola» voqealardan bir asrdan ko‘proq vaqt o‘tib yozilgan. Ikkinchidan, undagi voqealar tasviri shoirning o‘z guvohliklariga va Somoniylar davrida olib borilgan tayyorgarlik ishlariga mos kelmaydi. Faqat oxirgi tafsilot, ya’ni va’da qilingan oltin o‘rniga kumush berilganligi boshqa rivoyatlarda ham takrorlanadi va haqiqatga yaqin deb hisoblanadi [1, 45-b.].

Ikkinchi guruhdagi ma’lumotlarni shoirning o‘z satrlari tashkil etadi. Firdavsiy asarni tugatgach, uni munosib ravishda bag‘ishlash mumkin bo‘lgan kishini yigirma yilcha izlaganini va nihoyat G‘aznada Mahmud taxtga o‘tirganini yozadi [1, 57-b.]. Bu Somoniylar davlati Qoraxoniylar va G‘aznaviylar zarbasi ostida yemirilgan davrga to‘g‘ri keladi. Asar ustidagi ish uzoq yillar davom etgan: shoirning o‘zi «Shohnoma» uchun o‘ttiz yil mehnat qilganini yozadi [11]. Yigirma yillik izlanish ushbu muddatning qaysi qismiga to‘g‘ri kelishi esa alohida o‘rganishni talab qiladi.

Shoirning o‘z so‘zlarini mutlaq ishonchli deb hisoblash ham to‘g‘ri emas. Chunki bu fikrlar she’riy matnda, ko‘pincha homiyga murojaat qilingan qismlarda ifodalangan, ya’ni muayyan adabiy an’anaga asoslangan. Shoir o‘z qiyinchiliklarini bo‘rttirib tasvirlagan bo‘lishi ham mumkin. Shunga qaramay, ushbu satrlar bir jihatni aniq ko‘rsatadi: Firdavsiy asarini o‘z tashabbusi bilan yakunlagan va uni kimga bag‘ishlashni mustaqil hal qilmoqchi bo‘lgan. Rivoyatlarda

esa bunday mustaqillik ko‘zga tashlanmaydi, aksincha, shoir sultonning topshirig‘ini bajaruvchi sifatida tasvirlanadi.

Sulton bilan munosabatlar masalasida tadqiqotchilar turlicha yondashuvlarni ilgari surganlar. Rivoyatlarda Mahmud har bir bayt uchun va’da qilingan oltin o‘rniga kumush bergani, shoir esa pulni hammomchi va sharbat sotuvchiga ulashib yuborgani, so‘ngra sultonni hajv qilgani bayon etiladi. Bertels ushbu hajviyani saroydagi fitna mahsuli deb hisoblaydi [2]. Ripka esa sulton asar zamiridagi shia qarashlarini yoqtirmaganini, saroy a’yonlari bundan foydalanib, ular o‘rtasiga nifoq solganini yozadi [3]. Tabotaboyi esa butunlay boshqacha fikrni ilgari suradi: uning fikricha, sultonning amri bajarilgan, qalam haqi G‘aznadan Tusga yuborilgan, shoirning qabri ustiga maqbara qurilgan va maqbara uchun qishloq vaqf qilingan [3]. Ushbu uch qarash bir-biriga mos kelmasa-da, ularning barchasi masalani faqat sultonning xasisligi bilan izohlash yetarli emasligini ko‘rsatadi.

Yuqoridagi rivoyatlar nega bunchalik keng tarqalgan, degan savol tug‘iladi. Fikrimizcha, ular shoirning fojiasini tushunarli va ta’sirli tarzda ifodalaydi: buyuk asar yaratgan inson o‘z davrida yetarlicha qadrlanmagan. Bunday tasvir xalq xotirasida Firdavsiyga nisbatan hamdardlik tuyg‘usini kuchaytirgan. Tarixiy haqiqat esa ancha murakkab bo‘lib, uni rivoyatlar asosida emas, balki sanalar, shoirning o‘z satrlari va zamonaviy tadqiqotlar asosida tekshirish lozim.

Shoirning hayotining so‘nggi yillari haqidagi ma’lumotlar ham bir xil emas. Shomuhamedovning keltirishicha, Firdavsiy 80 yoshdan oshganida Bag‘dodda Qur’on rivoyatlari asosida «Yusuf va Zulayho» asarini yozgan va uning boshidagi «Tavbanoma»da qadimiy pahlavonlar haqida boshqa yozmaslikka qasam ichgan [1, 59-b.]. Shuni ham ta’kidlash kerakki, mazkur asarning Firdavsiyga mansubligi tadqiqotchilar orasida bahsli hisoblanadi. Rivoyatlarga ko‘ra, shoir vataniga qaytib, Tusda vafot etgan. Ruhoniylar uni musulmonlar qabristoniga dafn etishga ruxsat bermagan va jasadi otasidan qolgan bog‘ning bir chetiga dafn etilgan.

Asar tarixining yana bir jihati uning matni bilan bog‘liq. «Shohnoma» shu qadar ko‘p ko‘chirilganki, qaysi nusxa asl matnga yaqinligini aniqlash qiyinlashgan. Kotiblar ayrim qismlarni qisqartirgan yoki o‘zlaridan lavhalar qo‘shgan. Shu sababli Boysung‘ur Mirzo 41 ta nusxani to‘plab, 1425–1430-yillarda xattot va olimlar yordamida ularni solishtirish hamda ishonchli matn tuzishga harakat qilgan. Natijada Ja’far Tabriziy tomonidan ko‘chirilgan, uch nafar musavvir tomonidan 22 ta rasm bilan bezatilgan nusxa va Boysung‘ur yozgan muqaddima yaratilgan. Mazkur nusxa Eronning Guliston saroyi kutubxonasida saqlanadi. Muqaddimada Firdavsiyning hayoti, asarning yozilish tarixi, manbalari va afsonaviy obrazlari haqida ma’lumotlar mavjud. Shu bois u hozirgacha matnni ilmiy-tanqidiy jihatdan tiklashda muhim manba hisoblanadi [6, 207-b.].

Firdavsiy foydalangan manbalar haqida ham yuqoridagi ma’lumotlar asosida fikr yuritish mumkin. Ularda uchta asosiy qatlam ko‘zga tashlanadi. Birinchisi — pahlaviy tilidagi yozma kitob bo‘lib, shoirning do‘sti uni topib berishni va’da qilgan [1, 45-b.]. Ikkinchisi — Somoniylar davrida shohlar haqida tuzilgan nasriy «Shohnoma»lar [1, 41-b.]. Uchinchisi — xalq og‘zaki ijodi, ya’ni afsona va rivoyatlar [1]. Bularga Daqiqiyning nazmiy boshlanmasini ham qo‘shish kerak. Ushbu qatlamlarning mavjudligi asarning ham tarixiy, ham afsonaviy jihatlarini tushuntiradi. Shu sababli «Shohnoma»dagi voqealarni oddiy tarixiy bayon sifatida emas, balki tarix, rivoyat va badiiy ishlov uyg‘unlashgan epik matn sifatida o‘qish to‘g‘riroq bo‘ladi.

Endi asarning epos sifatidagi xususiyatlariga to‘xtalamiz. Epos keng ma’noda adabiyotning uch turidan biri bo‘lib, voqealarni hikoya qilish orqali ifodalaydi. Tor ma’noda esa xalqning qahramonlik o‘tmishini aks ettiruvchi asarlarni anglatadi [10]. H. Umurov eposning muhim belgisini quyidagicha tushuntiradi: unda xalq taqdiriga ta’sir ko‘rsatgan yirik voqealar tasvirlanadi, shuning uchun uning bosh qahramoni tarix bo‘ladi, insonlar esa shu voqealar bilan bog‘liq holda yashaydi [9, 264-b.]. «Shohnoma» bu talablarga ko‘p jihatdan mos keladi.

Eposlarni ikki guruhga ajratib o‘rganish an’anaga aylangan. Birinchi guruhga xalq og‘zaki ijodidan kelib chiqqan qahramonlik eposlari, masalan, «Alpomish», «Manas» yoki «Iliada» kiradi. Ikkinchi guruhga esa muallifi ma’lum bo‘lgan yozma asarlar mansubdir. Fikrimizcha, «Shohnoma» ushbu ikki guruh oralig‘ida turadi. Asar muayyan muallif tomonidan yaratilgan bo‘lsa-da, uning materiali xalq rivoyatlari va qadimgi manbalarga tayanadi. Shuning uchun uni faqat xalq eposi yoki oddiy mualliflik dostoni sifatida baholash to‘g‘ri bo‘lmaydi. Bu holat asarning o‘zbek adabiyotiga ta’sirini o‘rganishda ham e’tiborga olinishi kerak.

Avvalo, asar o‘z davrining ehtiyojlari asosida yaratilgan. U arablar hukmronligiga qarshi kurashlardan keyin xalq o‘zligini anglashga intilgan va o‘tmishdan ma’naviy tayanch izlagan bir davrda vujudga kelgan. Bu esa yuqorida qayd etilgan ijtimoiy muhit bilan bog‘liq. Asarning vaqt qamrovi ham eposga xos darajada keng. «Shohnoma»da Kayumarsdan boshlab Sosoniylar davrining oxirigacha bo‘lgan qariyb to‘rt ming yillik tarix hikoya qilinadi. Bu davr to‘rt sulolaga bo‘linadi, taxminan ellik podsholik alohida bo‘limlarda tasvirlanadi, asarning umumiy hajmi esa oltmish mingga yaqin baytni tashkil etadi [11]. Shoir o‘z zamonida yashagan bo‘lsa-da, voqealarni afsonaviy va qadimiy o‘tmishda tasvirlaydi. Shu tariqa vaqt va makon voqealar rivoji bilan birga o‘zgarib boradi.

Qahramonlar xarakterini ochib berish uchun Firdavsiy tarixiy va diniy kitoblardan, o‘zidan oldingi ijodkorlarning asarlaridan, xalq afsona va rivoyatlaridan foydalangan. Asarda ko‘plab syujet chiziqlarining mavjudligi ijodkordan katta mahorat talab qilgan. Har bir hukmdor davriga oid voqealar o‘z syujetiga ega bo‘lib, ularda boshlanish, tugun, rivojlanish, kulminatsiya, yechim va xotima kabi kompozitsion qismlar mavjud. Muallif nutqi bilan qahramonlar nutqi o‘zaro uyg‘unlashib, mazmunni to‘liq ochib berishga xizmat qiladi. Asar masnaviy shaklida, aruzning mutaqorib vaznida yozilgan. Mazkur vaznning ravonligi voqealarni hikoya qilish uchun qulaylik yaratadi. Asar qahramonlarining ertak va xalq dostonlaridan ham tanish bo‘lishi uning og‘zaki ijod bilan aloqadorligini ko‘rsatadi [1]. Asarning bosh g‘oyasi esa ona yurtni sevish, bosqinchilarga qarshi kurashish va ichki birlikni targ‘ib qilishdan iborat.

Endi asarning o‘rganilish tarixiga e’tibor qaratamiz. Uning bosma nashrlari XIX asrda paydo bo‘lgan. 1811-yilda M. Lamsden Kalkuttada asarni nashr etishni boshlagan, ammo rejalashtirilgan sakkiz jilddan faqat birinchisi chop etilgan. 1829-yilda T. Makan to‘rt jildli to‘liq nashrni, ya’ni asarning birinchi to‘liq bosma matnini Kalkuttada e’lon qilgan.

Keyinchalik J. Molning (Parij, 1838–1878) va J. Vullersning (Leyden, 1877–1884) nashrlari chop etilgan [13]. Keyingi davrlarda asar ko‘plab tillarga tarjima qilingan va unga oid lug‘atlar tuzilgan. XX asrda Bertels, Ripka, Shomuhamedov va Tabotaboyi kabi olimlar asosiy e’tiborni shoirning hayoti, sulton bilan munosabatlari va matn tarixiga qaratganlar [1; 2; 3].

O‘zbek adabiyotshunosligida «Shohnoma»ga qiziqish qadimiy tarixga ega. Temuriylar xonadonida «shohnomaxonlik» oilaviy an’anaga aylangan. Ulug‘bek majlislarida asar o‘qilib, murakkab o‘rinlari muhokama qilingani Koshifiyning «Latoif ut-tavoif» asarida qayd etilgan. Bu haqda G‘. Karimiy ham yozgan [5]. Alisher Navoiy Firdavsiyni «Majolis un-nafois»da «malikul kalom» deb ataydi [14, 91-b.], «Muhokamat ul-lug‘atayn»da esa uni masnaviy janrida ustoz deb biladi [15]. «Soqiynoma»da Navoiy hukmdorga nasihat qilar ekan, jahonni zabt etgan shohlarning barchasi qora yer ostida ekanini eslatadi va Kayumars, Xushang, Jamshid, Faridun, Iskandar, Rustam, Som, Yazdijurd hamda Bahrom nomlarini birma-bir sanaydi [16]. Bu o‘rinda «Shohnoma»dan olingan nomlar hukmdor uchun ibrat vazifasini bajaradi.

Turkiy adabiyotda «Shohnoma» qahramonlariga murojaat qilish Navoiydan ham oldin boshlangan. H. Homidiyning yozishicha, Yusuf Xos Hojib «Qutadg‘u bilig»da davlat boshlig‘iga o‘git berar ekan, Iskandar, Doro, Rustam, Afrosiyob, Zahhok, Faridun va Anushirvon kabi qahramonlarni tilga oladi hamda ularning taqdiridan saboq olishga chaqiradi [4, 9-b.; 17, 96-b.]. Bu yerda ikki jihat muhim. Birinchidan, «Shohnoma» qahramonlari o‘sha davr turkiy o‘quvchilariga ham tanish bo‘lgan. Ikkinchidan, ularning obrazlari axloqiy-siyosiy mezon vazifasini bajargan: odil Faridun va zolim Zahhok misolida hukmdor qanday bo‘lishi kerakligi ko‘rsatilgan. «Qutadg‘u bilig» ham «Shohnoma» kabi masnaviy shaklida va mutaqorib vaznida yozilgan. Bu o‘xshashlikning tasodifiy emasligini aniqlash alohida tadqiqotni talab qiladi.

XX asrda mazkur qiziqish ilmiy tadqiqot darajasiga ko‘tarildi. Cho‘lpon 1925-yilda Marg‘ilonda «Shohnoma»ning boshidan oxirigacha nazmda yozilgan, bob sarlavhalari esa asldagidek nasrda berilgan turkcha tarjimasini topganini yozgan. U manbani to‘liq ko‘rib chiqishga ulgurmagan bo‘lsa-da, tarjima tilining «Muhammadiya» kitobi tiliga yaqinligini qayd etgan [7]. Homidiy o‘zbekcha tarjimalarni, xususan, Homushiy, Shoh Hijron va Nurmuhammad Buxoriy tarjimalarini solishtirib, Homushiy tarjimasini eng mukammal deb baholaydi. Qolgan ikki tarjima esa kam tarqalgani va yetarlicha o‘rganilmagani sababli mashhur bo‘lmaganini ta’kidlaydi [4]. Muhammad Ali Firdavsiyning Eron va Turon xalqlari haqida mehr bilan yozganini qayd etadi [8]. Bu qarash e’tiborga loyiq, chunki asarda Eron va Turon qarama-qarshiligi ham mavjud bo‘lib, o‘zbek o‘quvchisi uchun Turon obrazi alohida yondashuvni talab qiladi.

NATIJALAR

Asarning yaratilish tarixi bo‘yicha asosiy talqinlarni besh guruhga ajratish mumkin. Ularning ishonchlilik darajasi esa bir xil emas.

Birinchisi — ijtimoiy-tarixiy muhit haqidagi qarash. F. Sulaymonova va Sh. Shomuhamedov asarni arablar hukmronligidan keyin milliy ong yuksalgan, qahramonlik o‘tmishiga qiziqish kuchaygan davr mahsuli deb hisoblaydilar [12; 1]. Bu talqin tarixiy faktlarga mos keladi, shuning uchun uni ishonchli deb hisoblaymiz.

Ikkinchisi — Daqiqiy boshlagan ishning davom ettirilishi haqidagi qarash. Daqiqiy halok bo‘lgach, Firdavsiy ishni o‘z xohishi bilan davom ettirgan [1]. Bu talqin shoirning o‘z satrlariga tayanadi, shuning uchun u ham ishonchli hisoblanadi.

Uchinchisi — bog‘dagi sinov hikoyasi, ya’ni Unsuriy va boshqalar bilan she’riy musobaqa hamda Mahmudning topshirig‘i haqidagi rivoyat. U «Chor maqola» orqali tarqalgan [1], ammo voqealardan ancha keyin yozilgani sababli uning ishonchlilik darajasi past.

To‘rtinchisi — qalam haqi va hajviya haqidagi talqinlar. Bertels fitnani [2], Ripka diniy qarashlardagi ziddiyatni, Tabotaboyi esa maqbara qurilishini [3] asosiy omil sifatida ko‘rsatadi. Bu masala hozircha bahsli bo‘lib qolmoqda.

Beshinchisi — «Yusuf va Zulayho» hamda «Tavbanoma» bilan bog‘liq qarash. Unga ko‘ra, shoir hayotining so‘nggi yillarida avvalgi mavzularga qaytmaslikka qasam ichgan [1]. Bu ma’lumot ham bahsli, chunki asarning muallifligi munozarali hisoblanadi.

Demak, ishonchli deb baholanishi mumkin bo‘lgan ma’lumotlar nisbatan cheklangan: asar yaratilgan davr, Daqiqiy ishining davom ettirilishi va shoirning mustaqil qarori. Qalam haqi, hajviya va sulton bilan munosabatlar haqidagi ma’lumotlar esa bahsli bo‘lib qolmoqda.

Epos belgilari bo‘yicha o‘tkazilgan tahlil «Shohnoma» H. Umurov ko‘rsatgan talablarga mos kelishini tasdiqladi. Asar davr ehtiyojlari asosida yaratilgan, vaqt qamrovi keng, hajmi katta va aniq bo‘limlarga ajratilgan. Qahramonlar xalq an’analari va yozma manbalar asosida yaratilgan, har bir podsholik davri o‘z syujetiga ega, asar tili esa muallif va qahramonlar nutqining uyg‘unligi bilan ajralib turadi.

Natijalarni xronologik jihatdan umumlashtirsak, quyidagi manzara yuzaga keladi. 957-yilda Tusda nasriy «Shohnoma» tuzish ishlari boshlangan. X asr oxirida Daqiqiy nazmiy asarni yaratishga kirishgan, uning vafotidan keyin Firdavsiy bu ishni davom ettirib, XI asr boshida yakunlagan. 1425–1430-yillarda Boysung‘ur nusxasi tayyorlangan, 1811–1829-yillarda Kalkuttada dastlabki bosma nashrlar chop etilgan, 1925-yilda esa Cho‘lpon Marg‘ilondagi turkcha tarjima haqida xabar bergan. Ushbu xronologik ketma-ketlik «Shohnoma» bir necha asr davomida muntazam o‘qilgan va qayta ishlangan asar ekanini ko‘rsatadi. Manbalarni rivoyatlar va shoirning o‘z guvohliklari kabi guruhlarga ajratib baholash usuli boshqa mumtoz shoirlarning tarjimai holini o‘rganishda ham qo‘llanishi mumkin, chunki ularning hayoti haqidagi ma’lumotlar ham ko‘pincha tazkiralarga tayanadi.

Asarning o‘rganilish tarixini uch bosqichga ajratish mumkin. Birinchi bosqich o‘rta asrlarga to‘g‘ri keladi. Bu davrda asar ko‘chirilgan, majlislarda o‘qilgan va Navoiy kabi shoirlar uni ustoz ijodkorning asari sifatida e’tirof etganlar. Ikkinchi bosqich XIX asrdagi bosma nashrlar (Kalkutta, Parij, Leyden) bilan bog‘liq. Uchinchi bosqich esa XX asrdagi monografiyalar, tarjimashunoslik tadqiqotlari va dissertatsiyalarni qamrab oladi. O‘zbek adabiyotshunosligida asosiy e’tibor tarjimalar va adabiy aloqalarga qaratilgan. Kuzatishlarimizga ko‘ra, asarning poetikasi nisbatan kam o‘rganilgan.

ISSN 3060-5059 (Online)

XULOSA

Tahlil shuni koʻrsatdiki, «Shohnoma»ning yaratilish tarixini oʻrganishda barcha manbalarni bir xil darajada ishonchli deb baholash mumkin emas. Eng mustahkam asos shoirning oʻz satrlari va davrning tarixiy sharoitidir. Tazkiralardagi rivoyatlar esa voqealardan ancha keyin yozilgani sababli ulardan ehtiyotkorlik bilan foydalanish talab etiladi. Asarni epos deb atash ilmiy jihatdan oʻrinli. «Shohnoma» davr muhiti, vaqt qamrovi, hajmi, qahramonlar tizimi, syujeti va tili jihatidan eposga qoʻyiladigan talablarga javob beradi. Uning bosh qahramoni esa xalqning tarixiy taqdiridir. Jahon firdavsiyshunosligida asosiy e'tibor matn nashrlari, tarjimalar va shoirning hayotiga qaratilgan. Oʻzbek adabiyotshunosligida ham tarjimalar va adabiy aloqalar keng yoritilgan. Shu bilan birga, asar poetikasi va uning oʻzbek adabiyotidagi an'analari yanada chuqurroq tadqiq etishni talab qiladi. Xususan, «Shohnoma»ning vazni, obrazlar tizimi va kompozitsiyasi oʻzbek mumtoz dostonlari bilan qiyosiy oʻrganilsa, asarning oʻzbek adabiyotidagi oʻrni yanada aniqroq namoyon boʻladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shomuhamedov Sh. Fors-tojik adabiyoti klassiklari. – Toshkent: Oʻzadabiynashr, 1963.
2. Бертельс Е. Э. История литературы и культуры Ирана // Избранные труды. – Москва: Наука, 1988.
3. Bekmurodova L. Mahmud Ghaznavi's Personality in Research // International Journal of Intellectual and Cultural Heritage. – 2021.
4. Homidiy H. Firdavsiy va oʻzbek adabiyoti. – Toshkent: Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2012.
5. Karimiy Gʻ. Mirzo Ulugʻbek davrida oʻzbek adabiyoti [Elektron resurs]. – URL: https://www.ziyouz.com.
6. Homidiy H. Daholar davrasi. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2011.
7. Choʻlpon. «Shahnoma»ning turkcha tarjumasi // Maorif va oʻqitgʻuvchi. – 1925.
8. Muhammad Ali. Oʻz-oʻzingni anglab yet [Elektron resurs]. – 1988. – URL: https://www.ziyouz.com.
9. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004.
10. Madayev O. Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi. – Toshkent: Mumtoz soʻz, 2010.
11. Abulqosim Firdavsiy. Shohnoma. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2018.
12. Sulaymonova F. Sharq va Gʻarb. – Toshkent: Oʻzbekiston, 1997.
13. Marzolph U. The Shahnama in Print [Elektron resurs]. – URL: https://wwwuser.gwdguser.de/~umarzol/files/85-1Marzolph_Shahnama-in-Print.pdf.
14. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. – Toshkent, 1961.
15. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lugʻatayn // Asarlar: 15 jildlik. – 14-jild.
16. Alisher Navoiy. Soqiynoma [Elektron resurs]. – URL: http://navoi.natlib.uz:8101/uz/oltinchi_tom/soqiynoma.page.1.
17. Yusuf Xos Hojib. Qutadgʻu bilig. – Toshkent, 1971.